

³ Див.: Коваленко В.П. Итоги и задачи изучения древнего Чернигова // Историческое краеведение СССР: вопросы теории и практики. Сб. науч. статей. К., 1991. С. 201-210.

⁴ Юренко С.П. Деякі проблеми дослідження археологічних старожитностей у контексті "Зводу пам'яток історії та культури України" // VIII Всеукраїнська наук. конф. "Історичне краєзнавство і культура". Харків, 1997. Ч. I. С. 306.

⁵ Брайчевський М. Вибрані твори. К., 1999. С. 440-443.

⁶ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1949. С. 354.

⁷ Зеркало недели. 2000. 29 янв.

⁸ Див., наприклад: Акты о городах // Архив Юго-Западной России. К., 1869. Ч. V. Т. I; Антонович В. О городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798 гг. К., 1870; Його ж. Українські міста // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVI. II ст. Львів, 1904. Ч. 2.

⁹ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996; Михайлина П.В. Міста України в період феодалізму. Чернівці, 1971.

¹⁰ Яремич Р.Г. Історико-культурні ресурси туризму м. Жовкви // Туристичні ресурси України. К., 1996. С. 173-187.

¹¹ Гайда Л.А. Фортеця св. Єлизавети - визначний об'єкт туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження. К., 1999. Вип. 2. С. 494-506.

¹² Праці Центру пам'яткознавства. К., 1992. Вип. I. С. 60.

Вячеслав Горбик

ПРОБЛЕМИ І ЗАВДАННЯ ПІДГОТОВКИ БАГАТОТОМНОГО "ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ"

Пам'ятки історії та культури - важлива складова духовних надбань людства, матеріалізована історія, яка несе в собі багату й різнобічну інформацію про розвиток суспільства. Найдавніші пам'ятки людства є унікальними документами минулого, важливим джерелом досвіду для наступних поколінь. Вік перших з них сягає глибин антропогенезу. Від епохи палеоліту протягом багатьох тисячоліть вони висту-

пають єдиними свідками еволюції людства. В них закодовані політичні, релігійні, моральні, естетичні норми і цінності минулих поколінь. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, пам'ятки історії і культури водночас є джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду наших сучасників. Еволюція нерухомих пам'яток яскраво мовить про еволюцію людства.

За кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україну можна, без перебільшення, віднести до країн з багатою історико-культурною спадщиною. Чимало пам'яток мають загальнодержавне значення. Найбільш видатні з них - Києво-Печерська Лавра, Софія Київська, центр м. Львова - за рішенням ЮНЕСКО включені до реєстру Всесвітньої культурної спадщини.

В умовах розбудови незалежної української держави і пов'язаних з нею процесів пробудження національної самосвідомості та духовного відродження українського народу ставлення до історико-культурної спадщини набуває особливої ваги. Без активного і всебічного використання надбань людства - пам'яток вітчизняної і світової культури неможливо вирішити завдання докорінного оновлення духовного життя.

Тяжка доля спіткала історико-культурну спадщину України, коли утиски культури поєднувались з національними. Пам'ятки гинули не лише від природних факторів і жорстоких війн, які хвилями заливали Україну. Цілеспрямованого знищення зазнала нерухома спадщина від сталінського тоталітарного режиму, хрущовської антирелігійної кампанії, порушення чинного законодавства. Тривалий час було занедбано вивчення теорії та історії культури, вкрай недостатньо приділялось уваги дослідженням, охороні і використанню нерухомих пам'яток, що нерідко розцінювалось, як відхід від вивчення актуальних проблем сучасності або й гірше рецидивами націоналізму. Останніми роками пам'ятки страждають від нігілістичного ставлення до них, виділення на їх збереження вкрай мізерних коштів. Більшість з них перебуває у важкому, нерідко катастрофічному стані.

Погіршує їх становище юридична беззахисність. Прийнятий у 1978 р. закон "Про охорону і використання пам'яток історії і культури" мало що змінив у трагічній долі пам'яток.

В нових умовах поступу України до становлення ринкових відносин потрібен новий закон, який би захистив пам'ятки від ділків. Проект цього закону давно розроблений, обговорений у профільних наукових установах і впливових громадських організаціях, перш за все, Українському товаристві охорони пам'яток історії і культури, але не може вибороти бюрократичні бар'єри.

Ускладнює долю нерухомих пам'яток те, що за їх збереження відповідають різні установи. Україна є єдиною країною, де державне управління збереженням пам'яток доручено двом суб'єктам - Міністерству культури та мистецтва України та Державному комітету будівництва, архітектури та житлової політики України. Зараз на Міністерство культури і мистецтв покладена відповідальність за збереження і використання пам'яток історії, археології та монументального мистецтва. У віданні Державного комітету з будівництва, архітектури та житлової політики України перебувають пам'ятки містобудування та архітектури. Громадськість України і, перш за все, активісти Українського товариства охорони пам'яток історії і культури неодноразово ставили питання про створення єдиного державного органу управління з розгалуженнями на місцях, який би відповідав за збереження пам'яток. Але ця вкрай потрібна пропозиція не знайшла підтримки на державному рівні.

Важливим для збереження пам'яток є повна, всебічна науково апробована інформація про їх кількість, стан, характеристики кожної із них. Таке завдання було поставлено перед виконавцями масштабної державної програми у галузі культури "Звід пам'яток історії і культури України", який був замислений як частина великого загальносоюзного видання у колишньому СРСР. Це - енциклопедичне видання, в якому будуть представлені статті про основні пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Україна повинна знати якою багатющою історико-культурною спадщиною вона володіє. Знати - це вирішальний крок, щоб належно її зберігати. Задумано 28 томів Зводу - по тому кожної області, Автономної республіки Крим, містам Києву і Севастополю й українським пам'яткам зарубіжжя. Це не лише дасть можливість піднести справу

охорони пам'яток на новий рівень, скласти державний реєстр збереження пам'яток, а й гідно репрезентувати Україну на міжнародній арені, активізувати й розширити туристичні маршрути.

На місцях ведеться робота по дослідженню нерухомих пам'яток, написанню текстів томів, їх ілюструванню. Науково-методичну допомогу обласним (міським) редколегіям і численним авторським колективам надають інститути гуманітарного профілю Національної Академії Наук України історії, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, українознавства, архітектурні установи. Після того, як Україна стала незалежною державою виникла нагальна потреба у зміні концептуальної основи Зводу. І така робота була здійснена.

Авторитетною Головною редакційною колегією видання на чолі з академіком НАН України В.А. Смолієм була здійснена значна підготовча робота, Валерій Андрійович підтримував всі організаційні пропозиції щодо покращання роботи багаточисельного авторського колективу, вимагав розробки чітких методологічних засад, допомагав вирішувати питання фінансування видання.

Інститутами гуманітарного профілю НАН України, їх підрозділами, перш за все, відділом історико-краєзнавчих досліджень була здійснена значна робота по виробленню нової сучасної концепції "Зводу", методики написання томів.

Зокрема були підготовлені ряд збірників статей про історико-культурну спадщину окремих областей та м. Києва.

Чимало важливих теоретичних питань довелося вирішити науковцям у ході розробки нової концепції та відповідних "Методичних рекомендацій". На їх розвиток було підготовлено збірник "типових статей" про пам'ятки, які унаочнювали теоретичні положення. Проблеми підготовки Зводу обговорювались на загальноукраїнських та регіональних конференціях. Вони були предметом обговорення Всеукраїнської наради, що відбулася в березні 1993 р. в Луцьку. Співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень узагальнили досвід підготовки Зводу в колективних працях.

Редагування рукописів томів здійснює спеціально утворена Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури.

Важливим питанням є принципи і критерії відбору і

оцінки пам'яток, які мають ґрунтуватись на науковій основі, бути вільними від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання має бути їх значення для розкриття вирішальних етапів теоретичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави.

Звід - це енциклопедичне видання. В його, як правило, коротких статтях необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. Досить різноманітною є його джерельна база. Це, перш за все, численна краєзнавча література, написана на основі переважно місцевих джерел, яка висвітлює основні аспекти регіональної історії. Важливе значення мають періодичні видання, музейні зібрання.

При рецензуванні рукописів томів ми особливу увагу звертали на залучення матеріалів архівів і, перш за все, тих, які раніше були закриті для дослідників, - зокрема компартії, КДБ та інших. Впродовж багаторічної роботи над Зводом були здійснені пошуки, виявлення пам'яток, загальна їх кількість збільшилась за ці роки більш ніж вдвічі і досягла майже 150 тис. Так, археологи здійснили широкомасштабні пошуки, виявили нові численні пам'ятки. Це означає вагоме збільшення джерельної бази, відкриває нові перспективи в розробці ряду найважливіших проблем давньої та середньовічної історії України.

Серед них - поява на нашій землі найдавнішої людини, існування першої землеробської трипільської культури, походження слов'ян, виникнення Київської Русі.

Під час підготовки Зводу значну увагу необхідно приділити недостатньо вивченим пам'яткам дорядянської доби, які тривалий час, як і відповідні розділи історичної науки, займали другорядне місце у вітчизняних наукових дослідженнях. В першу чергу це стосується подій і фактів, пов'язаних з національно-визвольними змаганнями українського народу, його прагнення до незалежності і державності. Неповно досліджені пам'ятки козацтва, які яскраво відбивають самотність, неповторність розвитку України доби середньовіччя. Особливістю історичного розвитку України було

поєднання тривалої боротьби за національне визволення з ідеями соціальної справедливості.

У томах Зводу представлені пам'ятки державного устрою і суспільного життя. Зростання інтересу до національної історії і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність досліджень по виявленню пам'яток, пов'язаних з процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю несправедливо забутих державних і громадських діячів.

Лише поодинокі пам'ятки збереглися з часу Київської Русі - періоду витоків української державності. Тому кожна з них потребує особливої уваги і вивчення.

До томів Зводу включаються меморіальні об'єкти козацької доби, які яскраво відбивають самотність, неповторність національного розвитку України часів середньовіччя. Це залишки споруд, де розташовувалось козацтво, - січі, сотні, курені, полки. Виникнувши винятково як військові формування, вони перетворилися в місцеві центри політико-адміністративної та судової влади. Поява цієї специфічної форми адміністративного устрою стала одним з етапів розвитку української державності. Недостатньо увічнені події, пов'язані з такою видатною подією в житті українського народу, як Національно-визвольна війна ХУІІ ст.

До Зводу включено пам'ятки та пам'ятні місця, які відбивають віхи життя видатних діячів України Д. Вишневецького, П. Сагайдачного, І. Мазепи, П. Калнишевського та ін., діяльність яких раніше або замовчувалась, або зображувалась у спотвореному вигляді. Ряд статей присвячено пам'яткам визвольних рухів - опришків, гайдамаків, Коліївщини.

В томах видання висвітлюється національно-визвольний рух в Україні пізніших часів. Це об'єкти, пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства. Окремі статті описують таку специфічну форму боротьби за утвердження національної самосвідомості як громадський рух, діяльність народницьких організацій.

До пам'яток державного устрою і суспільного життя належать також споруди, пов'язані з розвитком самоврядування в Україні - ратуші, магістрати. Це стосується і меморіальних об'єктів, які ілюструють виникнення нових державних і громадських фінансово-економічних структур в Україні у

XIX - на початку XX ст. Йдеться про думи, земства, біржі.

При написанні Зводу особливої уваги потребує дослідження радянської доби, підходи до вивчення якої зазнають найбільших концептуальних змін. При наданні статусу пам'ятки раніше перевага надавалась об'єктам, пов'язаним з діяльністю Компартії і рад.

Щоб відновити історичну правду необхідно зосередити увагу на об'єктах, де розташовувались установи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, проголошувалась Західно-українська Народна Республіка. Крізь призму пам'яток відбито діяльність багатьох провідних діячів та активних учасників тих подій.

Виявлені місця, пов'язані з зародженням національних збройних сил: вільного козацтва, січових стрільців, Української Галицької Армії. В ході дослідження об'єктів доби національно-визвольних змагань переглянуті оцінки та роль багатьох військових формувань, що брали в них участь. Це, насамперед, стосується широкого українського повстанського руху.

Вимагають переосмислення і події тоталітарної доби. Саме на той час припадають масові політичні репресії. В Україні в 1937-38 рр. було заарештовано 267 тис. громадян. Це - перш а все, представники національної інтелігенції. Розстріляне відродження" - так пізніше були названі ці явища 20-30-х років.

Серед репресованих відомі вчені С. Єфремов, М. Слабченко, письменники Д. Драй-Хмара, М. Куліш, талановитий художник М. Бойчук, реформатор української сцени Л. Курбас.

У зв'язку зі згубною політикою щодо селянства, насильницькою колективізацією в Україні відбулися голодомори 1921-23, 1932-33, 1946-47 рр. Пам'ять трагічно загиблих вимагає особливої уваги і вшанування.

Повна корекція внесена і в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток 2-ої світової війни, які складають численнішу групу пам'яток томів Зводу. При увічненні подій цього періоду більша увага почала приділятися початковому - найбільш трагічному періоду війни, пам'яткам частин Червоної армії, які перебували в оточенні, поховань воїнів, що загинули в полоні. Ґрунтового і неупередженого

аналізу вимагає історія ОУН-УПА. Не забути у Зводі і наші сучасники, зокрема, активні діячі дисидентського руху.

В цілому здійснюється робота з різною активністю по підготовці Зводу в регіонах України. Завдяки значним зусиллям міської редколегії вийшла друком 1 частина I книги тому "Київ", (відповідальний редактор академік П.Т. Тронько), пам'ятки якого будуть представлені у 2-х книгах. Перша частина (108 авт. арк.) підготовлена авторським колективом - 197 авторів. Вона містить біля 700 статей, понад 1300 чорно-білих, і кольорових ілюстрацій, 341 план, 15 карт.

Основну організаційну, методологічну і методичну роботу здійснив відділ історико-краєзнавчих досліджень. В томі висвітлено історію і культуру Києва від стоянок первісної людини до сучасності, духовно-релігійні споруди, осередки культури, декоративна скульптура, пам'ятки сучасної історії, історичні місця боротьби за свободу та незалежність України, меморіальні будинки та могили видатних діячів. Про Київ видано багато книг - академічних, популярних, путівників, фотоальбомів. Але можна з впевненістю сказати, що подібної праці не було. Київ буде подано через його видатних людей, визначні споруди. Починається книга віщуванням апостола Андрія. Показавши своїм учням на дніпрові кручі, він промовив: "На цих горах возсіяє благодать Божа, постане велике місто і буде багато церков". Виходом книги покладено початок найбільш повного і ґрунтового видання в галузі культури України. Цим довели, що в Україні не зважаючи на економічну кризу, цінують високу культуру.

Завершується підготовка тому по Чернігівській області, підготовлені основи 2 частини книги "Київ", томів по Севастополю, Київській області. На різних стадіях підготовки знаходяться інші томи Зводу.

Є об'єктивна причина зниження темпів підготовки томів Зводу - це питання його фінансування. Потрібні значні кошти на обстеження пам'яток, підготовку текстів і ілюстрацій, редагування, виготовлення тиражу.

Помилковим був відповідний пункт постанови Кабінету Міністрів від 14 березня 1992 р. "Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури України", яким фінансування й матеріально-технічне забезпечення підготовки і випуску Зводу відбувається

за рахунок місцевих бюджетів і матеріальних ресурсів. Уряд повинен з центрального бюджету хоч частково фінансувати цю найбільш масштабну державну програму в галузі культури. Про це Головну редколегію Зводу повідомляють обласні редколегії, які не мають належного фінансування зі скудних місцевих бюджетів. Головна редколегія звернулася з пропозиціями до Уряду по централізованому фінансуванню видання.

Підготовка томів Зводу важлива не лише тим, що активізує пам'яткоохоронну діяльність, а й краєзнавчий рух на місцях, який є практично єдиною надією наших занедбаних пам'яток.

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ: ВЧЕНІ, КРАЄЗНАВЦІ